

דם ונפט במזרח התיכון. סיבוב רווחים נוסף

שמשון ביכלר ויהונתן ניצן¹

עריכה: גיורא נוימן

ירושלים ומונטריאול

נובמבר 2023

bnarchives.net / Creative Commons (CC BY-NC-ND 4.0)

א. המיליציות המנצחות

שורשי המלחמה בין חמאס לישראל הם רבים ומסועפים. ביניהם, הקונפליקט הארוך בין התנועה הלאומית הפלסטינית לבין התנועה הציונית, האיבה בין הכנסיות הרבניות לאיסלמיות על נספחיהן, הסכסוך הממושך בין מדינות המזרח התיכון למדינת ישראל, בין התרבות המערבית למזרחית, בין המעצמות השונות הבוחשות באזור – חלקן מעצמות שוקעות כמו ארה"ב ורוסיה, ואחרות קוראות התיגר החדשות כמו סין ואיראן. אבל במלחמה הנוכחית עצמה מדובר בקונפליקט בין שתי קבוצות מיליציות עיקריות: מצד אחד מיליציות הכנסייה הרבנית. אלה הן ארגוני המתנחלים, שהשתלטו על שטחים פלסטיניים בחסות ובמימון מסיבי של כל ממשלות ישראל. הן השליטו בהדרגה את סדר היום התקשורתי שלהן, השתלטו על המפלגות המרכזיות, על תודעת רוב המצביעים בישראל, על החינוך שהפך בשיטתיות לגזעני-לאומני, על תקציבים ציבוריים מרכזיים. הן שיתפו פעולה עם קבוצות ההון הגדולות והעמיקו את אחיזתן בחברה בחסות הניאו-ליברליזם, ובעיקר הן החדירו את אנשיהן לעמדות פיקוד בצבא הישראלי. הן גם מתכננות, אם לא יהיה מוצא אחר, להשתלט סופית על ישראל באמצעות הפיכה מעין צבאית ולהשליט את משטרן, משטר הכנסייה הרבנית. וכך, החברה הישראלית לפותה בגרונה במלכוד הכיבוש ללא מוצא בידי תשלובת מיליציות רבניות של מתנחלים שגרעין בשטחים הכבושים הפלסטיניים בחסות הממשלים הישראליים ואוליגרכים מקורבים.

מצד שני, בהעדר מוצא מן המלכוד הישראלי, שקעו ארגוני ההתנגדות הפלסטיניים הישנים, בעיקר הפת"ח והחזית העממית, ועמם "הרשות" הפלסטינית. כישלונה המוחלט של התנועה הלאומית לבלום את הכיבוש המתפשט העלה למרכז הבמה את המיליציות המזוינות של הכנסיות האיסלמיות, הסוניות והשיעיות. אלה הן החמאס והג'יהאד האיסלמי. הראשונה מומנה על ידי המשפחה המלכותית של ערב הסעודית ומדינות נפט אחרות (ולאחרונה על ידי קטאר). השנייה פועלת בחסות ובמימון אייתולות איראן ושלוחותיהן במזרח התיכון.

המיליציות הללו הן חלק ממגמה עולמית שבה פורחים מיליציות וארגונים צבאיים "פרטיים" הנלחמים ברחבי העולם, לרוב בחסות ובמימון מדינות אבל לעתים גם נגד צבאות מדיניים².

¹ כותרת המאמר לקוחה מספרו של אסד ביי (1932) המחברים הינם מרצים לכלכלה פוליטית במכללות ובאוניברסיטאות בישראל ובקנדה.

² המוכרות ביותר הן המיליציות הציוניות ו"קבוצת וגנר", הפועלות כרגע בחסות ממשל רוסיה בסוריה, אוקראינה וברחבי אפריקה; הצבאות הפרטיים ושכירי חרב תאגידיים שהפעילו ארגונים ממשלתיים-צבאיים בפלישה לעירק ובמלחמות שארה"ב מנהלת כרגע בסוריה ובעירק; מיליציות ווהביות בחסות בית המלוכה של ערב הסעודית; מיליציות כמו דאע"ש בעירק ובסוריה והטליבאן באפגניסטן; מיליציות כורדיות בחסות ארה"ב; החותיים, הג'יהאד והח'זבאללה בחסות איראן; אל סוג זה מצטרפות מיליציות מוסלמיות בניגריה, בלוב, בסודאן ובסומלי. אבל קיימות גם מיליציות השולטות בחומרי גלם ובסמים, כמו בקונגו, בלוב, במקסיקו, בקולומביה ובדרום מזרח אסיה.

פריחתם של הצבאות הפרטיים והמיליציות בעולם באה עם שקיעתה של המדינה הלאומית, דגם שהחל במהפכה הצרפתית ובצבאות העממיים שהתפתחו ממנה. מסגרת מדינית-לאומית זאת כבר אינה מתאימה לתהליך הצבר ההון הגלובלי הנוכחי.

וכאן נכנס התהליך העיקרי של הקפיטליזם העולמי כיום, שהוא המניע העיקרי של המלחמות המחזוריות במזרח התיכון: רווחי קבוצות ההון הדומיננטיות. מאמר זה מנסה להציג את המלחמה הנוכחית בפרספקטיבה אחרת, פרספקטיבה אותה התחלנו לתאר במאמרים ובספרים מאז סוף שנות השמונים של המאה העשרים.

ב. קואליציית הנפט-נשק במזרח התיכון

בסוף שנות הששים עלתה מין קואליציה רופפת שכללה את תאגידי הנפט הגדולים, אופ"ק, תאגידי הנשק המרכזיים, ולאלה הצטרפו קבוצות תאגידים ששלטו בפרויקטים של הנדסה ופיתוח, וכן קבוצות בנקאיות אשר שיחרו לנגוס בהכנסות שהיו צפויות לגדול במהירות. מסביבם רחשו סוחרים נשק, עסקנים פוליטיים, מיליציות צבאיות, ארגוני טרור, כוכבי תקשורת ומיני דמויות ססגוניות שהשתתפו בשלל. במאמרים שלנו, כינינו קבוצה זאת בשם "קואליציית הנפט-נשק"³.

הכוח החזק ששימר את הקשרים הרופפים בין חברי הקואליציה היה **מחיר הנפט**, והתנודות במחיר קבעו את התנודות בהכנסות וברווחים של חבריה. האינטרסים המשותפים לחברי הקואליציה הלכו והתהדקו ככל שהתחזק הקשר בין משברי הנפט לבין הקונפליקטים הצבאיים במזרח התיכון.

התהליך שהתחולל מאז סוף שנות הששים לבש צורה מכנית הניתנת לתיאור מעין זה: מרוץ חימוש מתמשך שרר בין מדינות שונות במזרח התיכון במוקדי סכסוך מתחלפים. המעורבות האינטנסיבית של המעצמות ואווירת החשדנות המתמדת ליבו עוד יותר את האש והובילו להתפרצות מלחמות מחזוריות. המלחמות הולידו אווירה של "משבר נפט" ופאניקה של "מחסור" בנפט, ואלו גרמו לעליית מחירים מהירה ומכאן לעלייה בהכנסות מנפט. הכנסות אלה מימנו סיבוב התחממות נוסף, שבו היריבים רכשו נשק חדש שהלך והתייקר, עד לפרוץ המלחמה הבאה ולקפיצת מחירי הנפט בעקבותיה.

אחד המרכיבים החשובים בברית היה כאמור אופ"ק. בתחילת דרכו בשנות הששים, אופ"ק נראה כסממן אופייני של חולשת העולם הפריפריאלי ותלותו בתכתיבי העולם הקפיטליסטי המרכזי, שהרי הקרטל הוקם בראשית שנות הששים בעידודם של תאגידי הנפט האימפריאליים, בעיקר כדי לבלום את ירידת מחירי הנפט באמצעות וויסות התפוקה השופעת במדינות מפיקות הנפט.

מאז סוף שנות הששים נראה היה שהמדינות המפיקות מנהלות מדיניות נפט עצמאית. הן הגבילו זיכיונות ודרשו להעלות את אחוזי התגמולים, ולבסוף אף הלאימו את הפקת הנפט. צעדים אלה נראו כפנייה לדרך עצמאית המיועדת לכאורה לשחרור המדינות החדשות מתלותן הישנה במעצמות ולשיקום משקיהן מן המורשת הקולוניאלית. אך עד מהרה התברר שמדובר בסך הכל בברית מורחבת בין אילי הנפט הישנים לבין האוליגרכים החדשים אשר שלטו במשאבי המדינות המשוחררות. יחד הם יצרו סדר נפט חדש, פוסט אימפריאלי, שבו תאגידי הנפט הגדולים ויתרו על חלק מבעלותם הפורמלית על הפקת הנפט, ומנגד זכו במשותף עם אופ"ק בשליטה איתנה וציבה בכלל הזרמת הנפט בעולם התעשייתי. כך הצליחו להשיג את מה שתאגידי הנפט הגדולים בעבר לא היו יכולים להשיג לבדם גם בעידן האימפריאלי: עלייה מהירה של מחירי הנפט. בשנים 1972-1980 עלו מחירי הנפט הגולמי (בדולרים קבועים) בשיעור חסר תקדים של פי 7.

³ התחלנו בכך במאמר שניבא את מלחמת המפרץ הראשונה (Rowley, Bichler and Nitzan (1989) והמשכנו לבחון את התיאוריה לאורך מחזורי המלחמות שהתחוללו בשלושים השנים הבאות (סיכום: ניצן וביכלר (2022) ע"ע 477-489).

הברית המורחבת תוארה עוד לפני משבר הנפט הראשון על ידי שר הנפט הסעודי אחמד זכי ימאני, בנאום שנשא ב-1969: "מצידנו, איננו רוצים שתאגדי הנפט המרכזיים יאבדו את כוחם ויאלצו לנטוש את תפקידם כגורם משכך בין יצרנים לצרכנים. אנו רוצים שההסדר הנוכחי ימשיך ככל האפשר, וברצוננו למנוע בכל מחיר מאבק בין אינטרסים שיזעזע את כל יסודות ענף הנפט..." (Barnet, 1980: p. 61).

ואכן, הסדר החדש סייע להגדיל את הכנסות חברי הברית ולייצב את השליטה בהפקת ושינוע הנפט בעולם. לדוגמא, מהפכת האייתולות באירן ב-1979 גרמה לירידה של 40% בהפקת הנפט של בריטיש פטרוליום ואף על פי כן גדלו רווחי התאגיד באותה שנה ב-300%, עלייה גדולה יותר משאר תאגידי הנפט הגדולים בעולם.⁴

תרשים 1 בוחן את התפתחות הקשר בין שני הצדדים בברית המשותפת בשנים 1960-2022. הציר השמאלי בתרשים מציג את יצוא הנפט ממדינות אופ"ק, ובציר הימני נראים הרווחים הנקיים של תאגידי הנפט המרכזיים (שתי הסדרות נמדדות במיליארדי דולרים במחירים קבועים של 2022).⁵ הקו המקווקו מתאר את התנודות לאורך השנים בסך הכנסות אופ"ק והקו העבה מתאר את הרווחים הנקיים של תאגידי הנפט באותן שנים.

התרשים מראה כי בניגוד להצגה התקשורתית הנדושה, לפיה שוררים יחסי קונפליקט בין אופ"ק, המייצג את העולם הפריפריאלי, לבין תאגידי הנפט המרכזיים, המייצגים את העולם המערבי – ניתן לראות התאמה חזקה בביצועי שני הצדדים בברית (מאז שנת 1960 ועד 2022, הקורלציה בין שתי הסדרות לפי מדד פירסון היא 0.8 מתוך 1 שהוא הקשר המירבי).

במלים אחרות, נפט, ובעיקר מלחמות הקשורות למזרח התיכון, העשירו את אדוני קבוצות הנפט המרכזיות ובאופן דומה למדי את חשבונות נסיכי הנפט ושליטי אופ"ק.

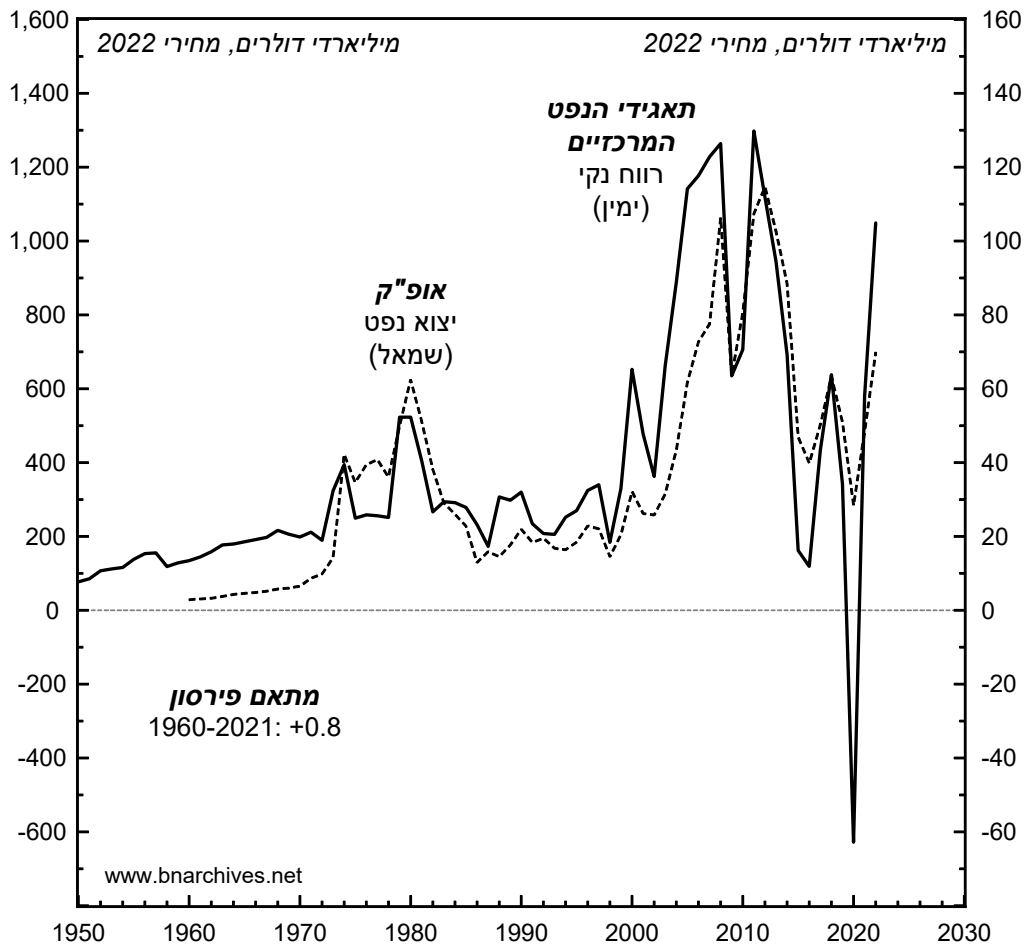
באשר למלחמה הנוכחית, ניתן לראות שהשנים מאז 2010 היו קשות ביותר לשתי קבוצות השליטים. השנים הקשות הגיעו לשיאן ב-2020 עת צנחו הרווחים הנקיים של קבוצות הנפט המרכזיות ב-150% ביחס לעשור הקודם. מצבו של אופ"ק אף הוא לא שפר. הוא איבד מאז תחילת העשור השני כ-75% מהכנסותיו. יתר על כן, במדינות הקרטל חלה ההאצה בגידול הדמוגרפי, כשמאז 1960 גדלה האוכלוסייה במזרח התיכון בכ-350%. במונחים של הכנסה לנפש, מדינות אופ"ק חזרו לנקודת המוצא של סוף שנות הששים אשר קדמה למשברי הנפט ולזינוק במחירי הנפט הגולמי.

אולם זאת התגלתה כתחתית התהום, כי פתיחת הפלישה הרוסית לאוקראינה בישרה טובות, ואף שאין עדיין סיכומי הכנסות של 2023, מלחמת חמאס ישראל מראה סימני רווח מבטיחים.

⁴ Fortune 500 (1978, 1979). וגם: pp. 684-687 Yergin (1991); p. 204 Turner (1983).
⁵ השימוש בשני צירים נעשה בגלל ההפרש הגבוה בין הערכי היצוא לבין ערכי הרווחים.

תרשים 1

יצוא הנפט של אופ"ק והרווח הנקי של קבוצת תאגידי הנפט המרכזיים, 1950-2022

הערה: סדרות הנתונים הינן שנתיות. בשנות הששים קבוצת תאגידי הנפט המרכזיים מנתה 6 תאגידיים: בריטיש פטרוליום (שהפכה ל-BP-Amoco מאז 1998), שברון, אקסון, מוביל, רויאל-דאץ'-של, טקסקו. ב-1999 התמזגו אקסון ומוביל והפכו לאקסון-מוביל (ExxonMobil) וב-2011 נבלעה טקסקו בשברון ונותרו כרגע 4 תאגידיים בלבד. הסדרות מוצגות במחירים קבועים על פי U.S. GDP deflator.

SOURCES: OPEC Statistical Bulletin 2023, Table 2.5: OPEC members' values of petroleum exports (for OPEC's petroleum exports) https://asb.opec.org/data/ASB_Data.php. U.S. Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis via IHS Markit (mnemonic: PDIGDP for the U.S. GDP deflator). *Fortune*, Compustat through WRDS and Mergent (for the Petro Core's net profit).

ג. הכל כולל במחיר

התאמה כזאת בביצועים בין קבוצת הנפט המרכזיות לבין אופ"ק אינה מקרית: כדי ששליטי הנפט בעולם יוכלו להגיע לוויסות יעיל, משמע רווחי, הם זקוקים לתכנון קפדני ותיאום של גורמים רבים במעלה ובמורד זרם ההפקה, העיבוד, השינוע והשיווק על שלוחותיו והסתעפויותיו. התאמה זאת קובעת את יכולתם של השותפים בברית להכתיב את מחיר הנפט הגולמי, והמחיר בסופו של דבר הינו הגורם העיקרי שקובע את כמות הרווח של השותפים. כמובן, ניתן לטעון כי ההתאמה אינה אלא מראית עין סטטיסטית, ולמעשה היא נובעת מתלות של שתי הסדרות במחיר ולא דווקא משיתוף הפעולה ביניהן, אבל את זאת נותר לבדיקת ההיסטוריונים בעתיד הרחוק.

הכמות האבסולוטית של הרווח חשובה כמובן, אולם מוקד ההתעניינות של השותפים הינו הרווח הדיפרנציאלי. שכן משטר ההון מבוסס על החתירה להצבר דיפרנציאלי. משמע, הקפיטליסטים חותרים "להכות את הממוצע" ולרדוף, להדביק ולחלוף מעל "שיעור הרווח הנורמלי".⁶

משום כך, חשובה העובדה כי הרווח הנקי של קבוצת אקסון-מוביל (ExxonMobil) היה 32.6 מיליארד דולר ב-2013, אך חשובה שבעתיים העובדה שהקבוצה הרוויחה באותה שנה פי 15.8 מאשר תאגיד דומיננטי טיפוסי ממעגל 500 המובילות של פורצ'ן (רווח נקי של 2.2 מיליארד דולר), ופי 103,578 מאשר תאגיד ממוצע מן הסקטור העסקי בארה"ב באותה שנה (רווח נקי של כ-309 אלף דולר).⁷

וכך אנו מגיעים אל **תרשים 2**. התרשים מציג מצד אחד את הרווח הדיפרנציאלי למניה של תאגידי הנפט (הקו העבה), ומולו את המחיר היחסי של הנפט (הקו המקווקו) שקדם ב-12 חודשים (שתי הסדרות מבוטאות כממוצע עוקב של 12 חודשים).⁸ הרווח הדיפרנציאלי למניה מחושב כיחס בין ממוצע הרווח למניה (EPS) של כל תאגידי הנפט והגז הרשומים למסחר בבורסות בעולם, לבין ממוצע הרווח למניה של כלל התאגידים הרשומים למסחר בבורסות בעולם (הציר השמאלי). ההצבר הדיפרנציאלי של תאגידי הנפט מתחולל כאשר היחס עולה, כלומר כאשר תאגידי הנפט מכים את ממוצע הרווח העולמי. אך כאשר היחס יורד, ההצבר הדיפרנציאלי הופך לשלילי.

המחיר היחסי (הציר הימני) הוא המחיר של חבית נפט גולמי בדולרים קבועים ביחס למדד המחירים לצרכן האמריקאי. עלייה במחיר היחסי של הנפט משמעותה שמחירי הנפט עולים מהר יותר ממדד המחירים לצרכן (או, במקרה נדיר של דפלציה, בעת שמחירי הנפט צונחים לאט יותר מממוצע שיעור נפילת המחירים של הסחורות האחרות) – ולהפך כשהמחיר היחסי נופל.

מן התרשים עולה, ראשית, כי אין צורך בתחכום רב כדי להבין שההצבר הדיפרנציאלי של שליטי הנפט מבוסס כמעט לחלוטין על יכולתם לשלוט במחירי הנפט. הקשר הסטטיסטי בין הרווח הדיפרנציאלי של תאגידי הנפט, לבין המחיר היחסי של הנפט הגולמי הינו גבוה (+0.73 במדד פירסון מאז 1980, ו-0.66+ מאז 1974). כלומר, במרוצת חמישים השנים האחרונות, יכולתם של תאגידי הנפט להפקיע רווחים מעבר להפקעה הממוצעת של הרווח התאגידי בעולם נבעה ישירות מכושם להעלות את מחיר הנפט מהר יותר מאשר ממוצע מחירי הסחורות האחרות (או לבלום אותו מליפול עמוקות בעת הנדירה של נפילת מחירים כללית).

שנית, מסתבר שכדי לנבא את הרווחים הדיפרנציאליים של תאגידי הנפט שנה מעכשיו אין צורך באנליסטים מתוחכמים הגובים מחירים יחסיים גבוהים מן הממוצע בענף הנבואות. למעשה, ניתן לנבא רווחים אלה מבלי להזדקק לתחזיות על להטוטי ההיצע והביקוש ונפתולי המחסור, הייצור והצריכה של הנפט. אין צורך במידע פנימי על תוכניות הפיתוח של פירמות הפצלים והסובסידיות הממשלתיות בענפי האנרגיה הירוקה. גם אפשר לוותר על מומחים לתוכניות הרכש של האוליגרכיות הסיניות, וכן על פרשנות עתירת המלל אודות תככי הנסיכים במפרץ הערבי ועל מבצעי האייתולות במפרץ הפרסי. הדבר היחיד שיש לדעת הוא מה היה המחיר היחסי של הנפט הגולמי כאן ועכשיו. שורה תחתונה, הכל כלול במחיר.

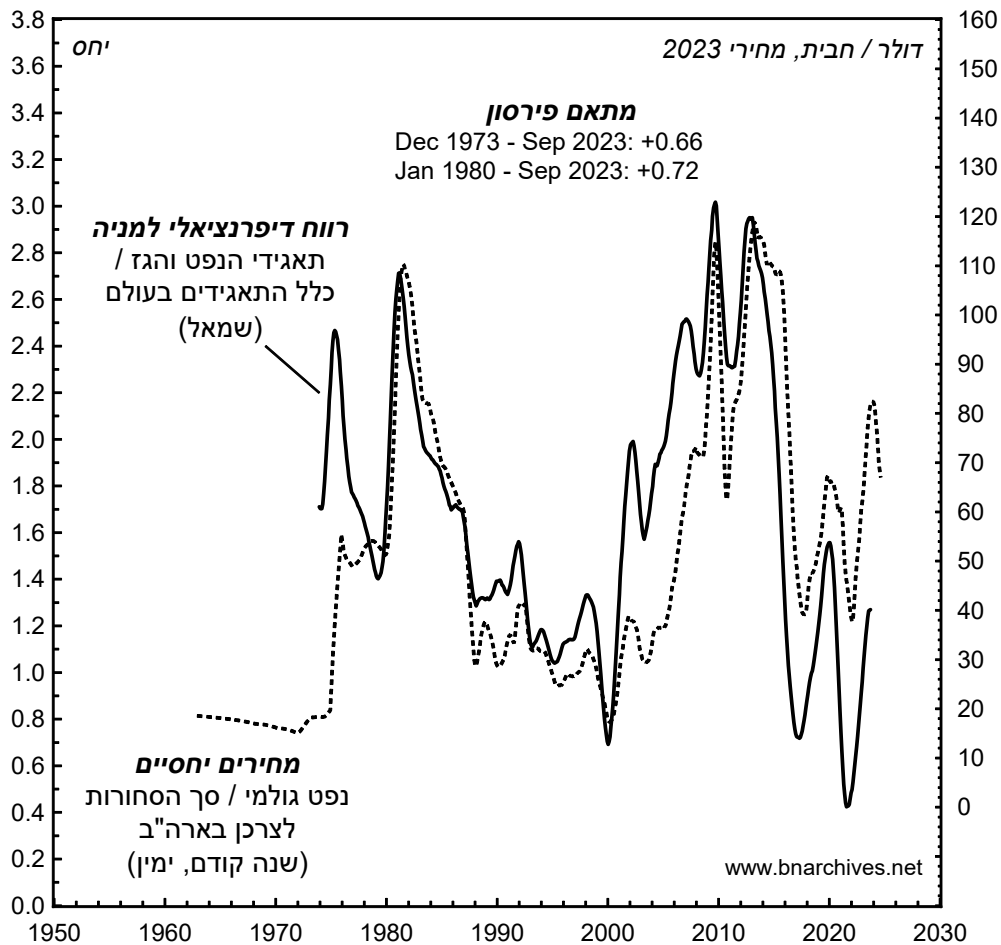
⁶ כל זאת בניגוד לדוקטרינה המרכזית של מדע הכלכלה הטוענת שהדחף העיקרי של תאגיד או יחיד קפיטליסטי הוא למקסם תועלת, כלומר למקסם רווח ועושר כדי להגדיל ככל האפשר את מנות ההנאה ולהתרחק ממחסור.

⁷ הנתונים מובאים מן: *Compustat through WRDS, Fortune 500, U.S. Department of Commerce through IHS Markit and the U.S. IRS.*

⁸ מאחר שהנפט הגולמי מהווה בעיקר תשומה במעלה הזרם, יש להמתין לתהליכי הזיקוק, השינוע והשיווק עד שהם הופכים למספרי רווח בחשבונאות פירמות הנפט. משום כך מוצגים המחירים היחסיים של הנפט הגולמי ששררו 12 חודשים לפני דיווחי הרווח הדיפרנציאלי למניה של קבוצות הנפט.

תרשים 2

רווח דיפרנציאלי למניה של תאגידי הנפט והמחיר היחסי של נפט גולמי, 1962-2023

הערה: סדרות הנתונים החודשיים מוצגות כממוצעים עוקבים של 12 חודשים. הרווח למניה מחושב כיחס בין מדד מחיר המניות לבין יחס מחיר/רווח למניה ("המכפיל" בשפה העסקית). הרווח למניה הדיפרנציאלי מחושב כיחס בין מדד הרווח למניה של כל תאגידי הנפט הרשומים למסחר בבורסה לבין מדד הרווח למניה של כלל התאגידים הרשומים למסחר בבורסה בעולם. המחיר היחסי של הנפט הינו מחיר הנפט הגולמי הממוצע מנוכה במדד מחירי הצרכן בארה"ב. נקודת הזמן האחרונה של הרווח למניה הדיפרנציאלי היא ספטמבר 2023 ושל המחיר היחסי היא אוגוסט 2023 (שקודם בתרשים ב-12 חודשים לאוגוסט 2024).

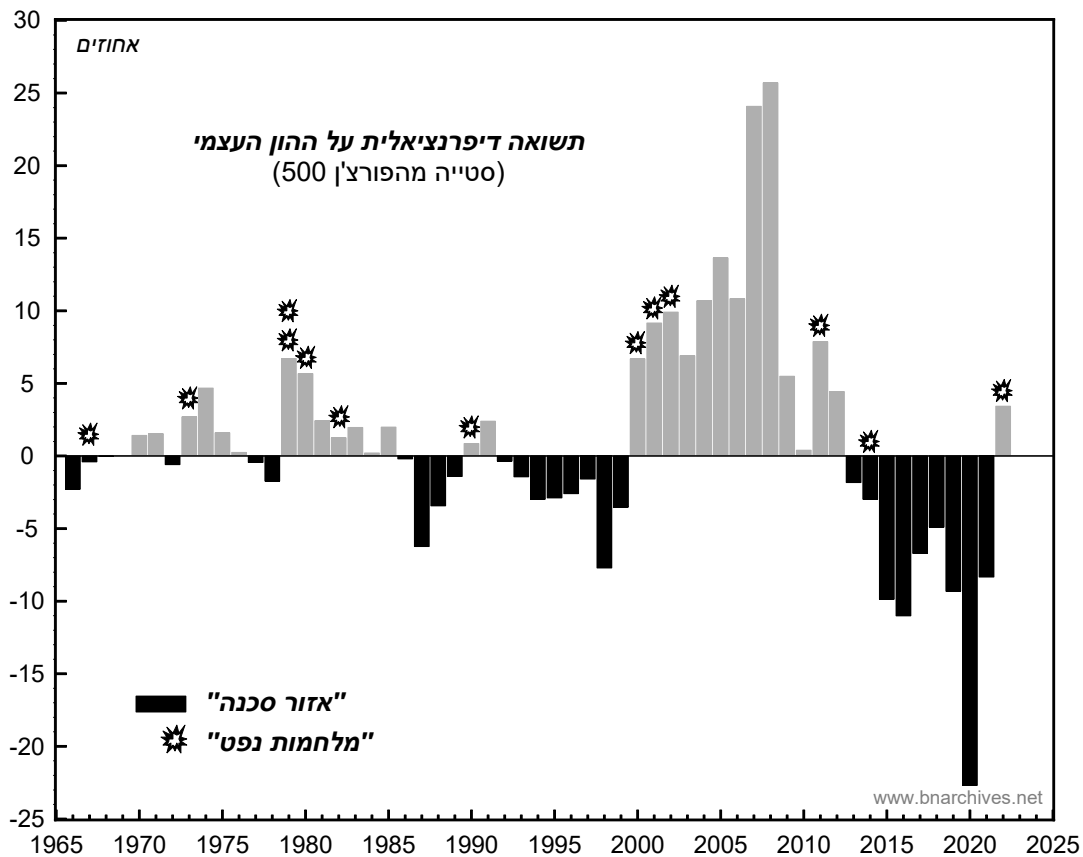
SOURCE: Datastream (mnemonics: TOTMKWD(PI) and TOTMKWD(PE) for the price index and price-earnings ratio of all listed firms, respectively; OILINWD(PI) and OILINWD(PE) for the price index and price-earnings ratio of all listed integrated oil & gas firms, respectively). IMF International Financial Statistics through IHS Markit (mnemonics: L76AA&Z@C001 for the average price of crude oil; L64@C111 for the U.S. CPI).

גם בתרשים זה נראה שבעשור השני של המאה העשרים ואחת תשלובת תאגידי הנפט בעולם ספגה מכה קשה. הרווח הדיפרנציאלי למניה של התשלובת הלך והידרדר באופן משמעותי ביחס לשיעור הרווח הנורמלי. מן ההיסטוריה הקצרה של סדר הנפט החדש ניתן להסיק כי מאז סוף שנות הששים, במצב של אובדן שליטה במחירים והדרדרות הרווח הדיפרנציאלי מתהדקים מחדש האינטרסים של קואליציית הנפט-נשק וריחות מלחמה מתחילים לבקוע מן הבארות.

ד. רוחות מלחמה ורווחים דיפרנציאליים

תרשים 3 מתאר את מחזורי הרווחים הדיפרנציאליים המלווים בקונפליקטים במזרח. בתרשים מופיעים נתוני התשואה הדיפרנציאלית על ההון העצמי של תאגידי הנפט המרכזיים ביחס לתשואה על ההון העצמי של 500 המובילים ברשימת פורצ'ן. בתרשים מופיעים מלבנים המשקפים את ההפרשים בתשואה על ההון העצמי בין שתי קבוצות התאגידים.⁹

תרשים 3
דם ונפט במזרח
מלחמות נפט ורווחים דיפרנציאליים: תאגידי הנפט המרכזיים
מול 500 הגדולים ברשימת פורצ'ן 500, 1966-2022

הערה: התשואה על ההון העצמי הינה היחס בין הרווח הנקי לבין הון מניות הבעלים. התשואה הדיפרנציאלית על ההון העצמי הינה ההפרש בין התשואה על ההון העצמי של תאגידי הנפט המרכזיים לבין התשואה על ההון העצמי של 500 התאגידים המובילים ברשימת פורצ'ן. שמות תאגידי הנפט מופיעים בהערה לתרשים 1.

מלחמות הנפט מסומנות: מלחמת יוני 1967, מלחמת אוקטובר 1973, מהפכת האייתולות באירן ב-1979, הפלישה הרוסית לאפגניסטן ב-1979, מלחמת עירק-אירן ב-1980, פלישת ישראל ללבנון ב-1982, מלחמת המפרץ הראשונה 1990-1991, מלחמות הטרור הדתי ופלישות ארה"ב לעירק ולאפגניסטן (מלחמת המפרץ השנייה) 2000-2003, התלקחות "האביב הערבי" שהפך למלחמות מיליציות צבאיות ב-2011, התערבות איראן, רוסיה, טורקיה, ערב הסעודית וארה"ב במלחמות בסוריה, לוב, תימן ועירק ב-2014, פלישת רוסיה לאוקראינה ב-2022.

SOURCES: *Fortune*, Compustat through WRDS and Mergent.

⁹ מחשבים זאת בשני צעדים: ראשית, מחשבים את היחס של הרווח הנקי להון העצמי בשתי קבוצות ההון הגדולות, קבוצות הנפט הגדולות וקבוצת 500 הגדולות של פורצ'ן. שנית, מפחיתים את המנה השנייה מן הראשונה.

כאשר הערכים חיוביים, המלבנים הם בצבע אפור, ומשמעותם היא שתאגידי הנפט המרכזיים מכים את הממוצע, כלומר הם סוחטים תשואה על ההון העצמי הגבוהה יותר מזו של שאר ההון הדומיננטי. אולם כאשר המלבנים הינם שחורים, המשמעות היא שתאגידי הנפט המרכזיים מפגרים אחר התשואה הנורמלית של ההון הדומיננטי, ולרוע מזלם של הילידים – המזרח התיכון נקלע ל"אזור סכנה" והוא ערוך למחזור חדש של סצנת דם ונפט במזרח.

התלקחות המלחמות מופיעה בתרשים בסימן פיצוץ משונן, ונראה שהמלחמות אכן נערכות על פי ההיגיון שמכתיב סדר הנפט החדש. מאז שנות הששים הופיעו כמה "אזורי סכנה" ששיקפו את התקופות בהן תאגידי הנפט המרכזיים כשלו מהשיג את התשואה על ההון העצמי של 500 התאגידי הגדולים בארה"ב.

ניתן להבחין בכמה דפוסים במחזורי ההצבר הדיפרנציאלי ומלחמות הנפט. ראשית, כמעט כל "אזור סכנה" מלווה בהתלקחות מלחמת נפט. מקרה יוצא דופן היה פרוץ קרבות "האביב הערבי" ב-2011, אם כי גם אז ההצבר הדיפרנציאלי שקע במהירות ועמד להפוך לשלילי (בתוך שנתיים הוא ירד מ-25% מעל לממוצע עד ל-0.4% בלבד מעל לממוצע).

שנית, עד 2014 כל מחזור של מלחמת נפט שיפר באורח משמעותי את שיעור הרווח הדיפרנציאלי של קבוצות הנפט המובילות והפך אותו לחיובי. ניתן להבחין כי "אזור סכנה" אינו מופיע דווקא בעקבות ירידה ברווח הנקי **האבסולוטי** או בשיעורי הרווח של תאגידי הנפט. לדוגמה היו שנים, כמו 1969-1970, 1975, 1980-1982, 1985, 1991, 2001-2002, 2006-2007, 2009 וכן 2012. אז נפלה התשואה על ההון העצמי אולם ההצבר הדיפרנציאלי היה חיובי ביחס לרווחי קבוצות ההון הדומיננטי (כלומר הנפילה בתשואה הייתה איטית יותר יחסית וקבוצת תאגידי הנפט עדיין היכו את הממוצע). מנגד, שלוש מלחמות – מלחמת יוני 1967, מלחמת אוקטובר 1973 ומלחמת המפרץ באוגוסט 1990 – פרצו למרות עלייה בשיעור הרווח האבסולוטי של קבוצת תאגידי הנפט. מסתבר שהעליות בשיעור הרווח של תאגידי הנפט לא הדביקו את העליות בשיעורי הרווח של קבוצות ההון הדומיננטי – כלומר, למרות העלייה **האבסולוטית**, שיעור הרווח הדיפרנציאלי שלהן היה שלילי. שלישית, קבוצת תאגידי הנפט הגדולים מעולם לא הצליחה לשוב ולהפוך את ההצבר הדיפרנציאלי משלילי לחיובי, **מבלי שפרצה מלחמה**. זאת אולי ההוכחה הנוספת לכל מי עדיין סבור שההצבר הדיפרנציאלי של תאגידי הנפט (ושל התאגיד העסקי בכלל) נובע מייצור נפט או מייצור כלשהו. התאגיד הקפיטליסטי תלוי ביכולת הסבוטז' שלו, משמע ביכולת לשלוט באמצעות בלימת התפוקה וקביעת המחיר, ותאגיד הנפט הקפיטליסטי נסמך על יכולתו להפעיל את הסבוטז' האולטימטיבי – המלחמה.

רק בעקבות מחזורים חדשים של מלחמות הצליחו קבוצות הנפט להדביק במהירות ולהכות את ממוצע ההצבר של ההון הדומיננטי (מלבד כאמור השנים שלאחר 2014 בהן הפלישות של רוסיה, ארה"ב וטורקיה, כחלק מהתערבותן במלחמת האזרחים בסוריה, לא הועילו והרווחים הדיפרנציאליים של קבוצות הנפט המרכזיות נותרו שליליים). כך קרה בשנת 1966, כאשר קבוצת תאגידי הנפט המרכזיים פיגרה ב-2.3% אחר התשואה הנורמלית והסתמן "אזור סכנה" שהסתיים במלחמת יוני 1967. בשנת 1972 הסתיים "אזור הסכנה" במלחמת אוקטובר 1973, שלוה ב"משבר נפט" עולמי. לאחר נפילת ההצבר הדיפרנציאלי בשנים 1977-1978 פרצה מהפכת האייתולות באיראן, שזעזעה קשות את המזרח התיכון ולוותה ב"משבר נפט" שני. בהמשך התחולל עימות בין ארה"ב לאיראן ולאחריו ב-1980 פרצה מלחמת עירק-איראן, שהעלתה ארוכה להצבר הדיפרנציאלי. בשנים 1986-1989 נפער "אזור סכנה" עמוק שבמרוצתו התחולל מחזור עימותים במפרץ הערבי-פרסי בין שלל גורמים, חיצוניים ומקומיים, שבחשו באזור. העימותים הללו, שכללו רצח העם הכורדי, פגיעה באוניות באמצעות מוקשים בים סוף ופעולות איבה בין ארה"ב לבין לוב ואיראן – משום מה לא הועילו רבות לשיפור התשואה הדיפרנציאלית, אף שמחירי הנפט הגולמי עלו באותה תקופה.¹⁰

¹⁰ על פי האומדן שלנו, בשנים 1973-1989 כל תוספת של 100 דולר בהכנסות מיצוא הנפט מן המזרח התיכון חוללה תוספת של 6 דולר בהוצאות ליבוא נשק לאזור (Nitzan and Bichler, 1995: 493-496).

לעומת זאת, 1990-1991 היו שנים ברוכות. הן החלו בפלישת צבא עירק לכווית והסתיימו במלחמה בין עירק לארה"ב ושותפותיה הזוטרות. מלחמה זאת, הידועה בכינויה התקשורתית "מלחמת המפרץ הראשונה", פתרה לזמן קצר את הבעיות שהעיקו על השותפות בקואליציית הנפט-נשק, משום שהיא הזניקה את הרווחים לא רק של תאגידי הנפט אלא גם של עסקי הנשק הבינלאומיים ועסקים אחרים שמהירו להשתתף בשיקום "המזרח התיכון החדש".

הבעיה הייתה שמלחמת המפרץ הראשונה לוותה בנפילת הגוש הסובייטי ובסיומה הרשמי של המלחמה הקרה. באופן רשמי אף החלה תקופת הגלובליזציה, ועמה הגיעו הליברליזציה של המשקים ופתיחת שוקי ההון. כל אלה פגעו קשות בעסקים הישנים אשר שגשו בעידן המלחמה הקרה והקיינסיאניזם הצבאי. קואליציית הנפט-נשק נחלשה. התקציבים הצבאיים ירדו, מחירי הנפט נפלו והרווחים הדיפרנציאליים של הקואליציה שקעו עמוקות.

שנות השבעים ותחילת שנות השמונים היו שנות הזוהר של הקואליציה. אלה היו שנים של סטגנציה מבהילה, קונפליקטים צבאיים קשים ומשברי נפט שזעזעו את העולם. **תאגידי הנפט תפסו אז כמעט חמישית מסך הרווח התאגידי בעולם.** שנות התשעים, לעומת זאת היוו אסון. עסקי "הדיבידנדים של השלום" במזרח ואידאולוגיות בנוסח "הכלכלה החדשה" ו"קץ ההיסטוריה" איימו להמיט חורבן על הקואליציה. בשנת 2000 חלקם של תאגידי הנפט ברווח התאגידי בעולם הגיע לתחתית של 3%. במרוצת המאה העשרים, קבוצות הנפט הגדולות מעולם לא הגיעו לשפל כזה. לאחר שבע שנים שחונות עשתה הקואליציה מאמץ אחרון, ובחירוק שיניים הצליחה לכבוש את הבית הלבן ולהרכיב את ממשל בוש (השני) על פי מידותיה.¹¹ זה נעשה במאמץ פיננסי כבד, בתככים אלקטורליים, במרמה תקשורתית, בשיחוד עסקנים ושופטים, בזיופים בקלפיות ובסך הכול בדרכי רמייה. וכך הגיעו הזמנים הטובים של מלחמות התרבות והגזע (clash of civilizations).

המסע לשיקום ההצבר הדיפרנציאלי החל לכאורה בעיתוי טוב, והיווה חלק מן התגובה על הרס מגדלי התאומים בניו יורק, שבוצע על ידי טרוריסטים אשר הוזנו במשך שנים מרווחי הנפט של משפחת המלוכה הסעודית, למען טיפוח ערכי האסלאם כמחסום נגד "התפשטות הקומוניזם" במזרח התיכון. השיקום נפתח במסע צלב נגד הטרור העולמי ב-2001, המשיך במשברי מטבע בארגנטינה ובברזיל, התחזק במשבר ששיתק את שדות הנפט של ונצואלה ובעלייה במחירי סחורות הגלם והנפט ב-2002, ודהר לעבר שדות האופיום באפגניסטן ב-2003, ולסיום פנה אל כיבוש והשתלטת הדמוקרטיה בעירק. מכאן נפרס עשור מזהב של הצבר דיפרנציאלי ללא תקדים בגובהו לעסקי הנפט.

אלא שנראה כי למרות הרווחים הדיפרנציאליים האדירים, ימיה הטובים של הקואליציה חלפו. היה זה העשור האחרון שבו היוותה הקואליציה ציר מרכזי בהצבר הדיפרנציאלי בעולם. כפי שרואים **בטרשימים 1-2**, מאז 2014 התחוללה מפולת מתואמת הדוקות במחירי הנפט היחסיים, בהכנסות אופ"ק וברווחים הדיפרנציאליים של תאגידי הנפט. מפולת זאת אירעה **למרות** הקונפליקטים הבלתי פוסקים שהתפשטו כסרטן באזור, ושהיו אמורים להבעיר מהדורה שלישית של מלחמת המפרץ. הקונפליקטים המתמשכים באפגניסטן, עירק, סוריה, תימן, לוב ופלסטין, שהפכו למלחמות בין מיליציות עממיות, צבאות מקומיים וצבאות של מדינות מן האזור ומרחבי העולם, לוו בטבח, הרס, מאסר והגליה המוניים. ואף על פי כן, לראשונה מאז תחילת סדר הנפט החדש שהחל בשנות הששים, הקונפליקטים האלימים והמתמשכים, אשר פוררו מדינות, יצרו אי יציבות, גרמו לפאניקה בשווקים והשביתו את הפקת הנפט – לא הצליחו לשנות את נתיב ההצבר הדיפרנציאלי. מחירי הנפט וההכנסות מנפט נפלו ושיעורי הרווח של תאגידי הנפט המשיכו לצנוח מתחת לשיעור הרווח התאגידי הנורמלי. יתר על כן, שיעור הרווח הדיפרנציאלי של תאגידי הנפט הגיע לרמה הנמוכה ביותר אי פעם בהיסטוריה של סדר הנפט המזרח תיכוני (כמעט 25% מתחת לשיעור ההצבר הנורמלי כפי שרואים **בטרשימים 3**).

¹¹ ניצן וביכלר (2007): 568-508

העולם השתנה. יותר נכון, יחסי הכוח התאגידים-מדיניים השתנו. מעצמות העל הישנות, ארה"ב ורוסיה, הפכו למדינות מדולדלות המשופעות בחובות ובאוכלוסיות עניות. מעל לכל, מול קואליציית הנפט-נשק הישנה צמחה קואליציה צעירה ונמרצת: "קואליציית הכלכלה החדשה" (המורכבת מכלל הפירמות הרשומות בענפי מחשבים, פרמצבטיקה וביוטק) אשר הצליחה לנכס ב-2021 כחמישית מכלל הרווח התאגידי העולמי.

אבל בסופו של דבר הסתיימה הבצורת ב-2022: התפנית התרחשה בפלישת הצבא הרוסי וספיחיו לאוקראינה והמלחמה המתמדת שבעקבותיה. היא המשיכה בהתארגנות הצבאית המחודשת של מדינות אירופה והציפיות לפתיחת מלחמה קרה בין שני גושים. גם תביעותיה הטריטוריאליות של סין והתפשטותה המסחרית המהירה העלו את רמת המתח בעולם, ולכך כמובן התווספו מחזורי החרם על איראן ואיומי המלחמה בינה לבין ערב הסעודית וישראל.

הכיבוש הישראלי והדיכוי בשטחים הכבושים של פלסטין הולך ומחמיר מזה כחמישים שנים, וכך גם חזית ההתנגדות הגוברת של הארגונים הפלסטיניים. הממשלות הישראליות בשלושים השנים האחרונות הצליחו למלכד ("לסנדל" בלשונם) כל אפשרות למוצא מהסכסוך המתגבר, והקואליציה הנוכחית, שהיא חיבור הדוק בין ימין רדיקלי וניאו-ליברליזם, נראית מבטיחה במיוחד.

וכך קיבלנו שתי מיליציות מזוינות ונחושות, מיליציות הכיבוש וההתנחלות של הכנסייה הרבנית ומיליציות ההתנגדות והחמאס של הכנסייה המוסלמית. שתיהן מבטיחות וגם מקיימות לא להיכנע לעולם ולהמשיך במלחמות המתקשרות והממומנות היטב.

גם עתידה של "קואליציית הנפט-נשק" נראה כרגע מבטיח. כך מכל מקום חזה לאחרונה הבנק העולמי. על פי תחזיתו שהתפרסמה עם פרוץ המלחמה, מחיר הנפט עשוי להגיע ליותר מ-150 דולר לחבית, בתנאי כמובן ש"המלחמה בין ישראל לחמאס תתרחב למלחמה אזרית כפי שקרה לפני 50 שנה" (Lawder, 31.10.23). הבנק סבור שמדובר ב"בעיות מחסור שיקפיצו את מחיר הנפט מן הרמה הנוכחית", אבל כמובן, האדונים האנליסטים טועים כרגיל. אין מחסור בנפט, קיים לעומת זאת מחסור חריף ברווחים דיפרנציאליים של קבוצות הנפט.

ה. בני אדם חופשיים והצבר הון

בסופו של דבר, קיים קושי לקבל קביעה פשטנית, לפיה התלקחות מלחמות עונתיות במזרח התיכון וייבוא מסיבי של נשק לאזור נובעים מגורם יחיד כמו ירידה במחיר היחסי של הנפט הגולמי, או שיעור רווח דיפרנציאלי שלילי של תאגידי הנפט המרכזיים (ביחס לשיעור רווח ממוצע של קבוצות ההון הדומיננטיות). לא יתכן שהסברים מכניים מסוג זה יחליפו את שלל הסיבות וההתפתחויות אשר מתוארות בכישרון ובשקידה בידי מומחים מדיסציפלינות רבות ונפרדות, החל ביחסים בינלאומיים, דרך מדעי הכלכלה, הגיאופוליטיקה, התרבות, המזרחנות וכלה בסביבתיות, ג'נדר וסוגי זהותנות.

ברור שקיים מגוון סיבות וצירופי סיבות, כמו מתחים בין עדתיים בתוך מדינות, משטרים סמכותניים הנוהגים לייצא סכסוכים פנימיים, קונפליקטים טריטוריאליים בין מדינות, עימותים בין קואליציות של מדינות, יריבות בין מעצמות, מעורבות ובחישה של מעצמות ישנות וחדשות, התערעורת הסדר העולמי הישן, אידיאולוגיות רדיקליות, לאומנות, קנאות דתית, מסורות תרבותיות, התפוצצות אוכלוסין, התייבשות האזור ומחסור גובר במים, תנודות כלכליות ומחזוריים עסקיים, עסקנים פוליטיים ("מנהיגים") מגלומנים ופסיכופתים ועוד מיני גורמים ומניעים רבים. ואף על פי כן, נראה כי שלל הגורמים והסיבות כבר מוצאים עצמם כלולים בדרך זאת או אחרת בשטף המרוץ אחר השלל הגדול – הצבר הדיפרנציאלי של קואליציית הנפט-נשק.

- ניצן, יהונתן ושמשון ביכלר. 2007. *רווחי מלחמה, דיבידנדים של שלום*. חיפה: פרדס.
- ניצן, יהונתן ושמשון ביכלר. 2022. *ההון ושברו*. חיפה: פרדס.
- Barnet, Richard J. 1980. *The Lean Years. Politics in the Age of Scarcity*. New York: Simon and Schuster.
- Bey, Essad. 1932. *Blood and Oil in the Orient*. Translated from the German by Elsa Talmey. New York: Simon and Schuster.
- Bichler, Shimshon, Robin Rowley, and Jonathan Nitzan. 1989. [The Armadollar-Petrodollar Coalition: Demise or New Order?](#) Working Paper 11/89, Department of Economics, McGill University, Montreal, pp. 1-63.
- Lawder, David. 2023. [World Bank Sees Lower 2024 Oil Price, but Middle East War Could Cause Spike](#). *Reuters*.
- Nitzan, Jonathan, and Shimshon Bichler. 1995. [Bringing Capital Accumulation Back In: The Weapondollar-Petrodollar Coalition -- Military Contractors, Oil Companies and Middle-East "Energy Conflicts"](#). *Review of International Political Economy* 2 (3): 446-515.
- Turner, Louis. 1983. *Oil Companies in the International System*. 3rd ed. London and Winchester, Mass., USA: Royal Institute of International Affairs and Allen & Unwin.
- Yergin, Daniel. 1991. *The Prize. The Epic Quest for Oil, Money, and Power*. New York: Simon and Schuster.